

УДК 80/81

СУБЪЕКТИВДҮҮ БААЛОО КАТЕГОРИЯСЫ – ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ

Мирзахидова М.И. – филол. и. д., профессор

E-mail: m.mirzahidova@mail.ru

Кебекова Ж. – магистрант

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

Надилбек кызы Бегимай, окутуучу

E-mail: bnadilbekkyzy@bk.ru

М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети

Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада өзбек тил илиминде, кыргыз тил илиминдеги субъективдүү баалоо категориясы жөнүндө илимий изилдөө иштеринин натыйжасы берилет. Практикалык сунуштар айтылат.

Түйүндүү сөздөр: Категория, аффикс, грамматикалык-семантикалык өзгөчөлүктөр, субъективдүү баалоо, кичирейтүү, эркелетүү, кемсинтүү, урматтоо терминдери, байыркы түрк доору, эски түрк доору.

КАТЕГОРИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ ОЦЕНКИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Мирзахидова М.И. – д. филол. н., профессор

E-mail: m.mirzahidova@mail.ru

Кебекова Ж. – магистрант

Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова

Надилбек кызы Бегимай, преподаватель

E-mail: bnadilbekkyzy@bk.ru

Ош технологический университет им. М.М.Адышева

Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: В статье представлены результаты исследования категории субъективной оценки в узбекском и в кыргызском языкознании. Даны практические рекомендации.

Ключевые слова: Категория, аффикс, грамматико-семантические особенности, субъективная оценка, уменьшительное, ласковое, унижение, почтительные термины, древнетюркский период.

CATEGORY OF SUBJECTIVE EVALUATION IN TURKIC LANGUAGES

Mirzahidova M.I. – DR. of science. Professor

E-mail: m.mirzahidova@mail.ru

Kebekova Zh. – undergraduate

Jalal Abad State university After. B.Osmonov

Nadilbek kyzy Begimai teacher

E-mail: bnadilbekkyzy@bk.ru

Osh Technological university named after M.M. Adyshev.

Osh, Kyrgyz Republic

Annotation: The article presents the results of a study of the category of subjective assessment in Uzbek and Kyrgyz linguistics. Practical recommendations are given.

Key words: *Category affix grammatical and semantic features subjective assessment diminutive affectionate humilition respectful terms ancient Turkic period.*

Тил илиминде субъективдүү баалоочу формалар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар ХХ кылымдын башында эле айтыла баштаган. Лингвистикалык адабияттарда бул категория ар кандай аныктамаларга ээ.

Окумуштуу А.И. Ефимов: «Экспрессивдүү каражатка эркелеткен, кичирейткен сөздөр кирет», - деп жазат. [2, 85-б.] Белгилүү окумуштуу Ф. М. Мусабекова кичирейткен жана эркелеткен түшүнүктү уюштурган мүчөлөр аркылуу да сөз жасоо мүмкүнчүлүгү бар экендигин белгилеген. Ш. Казаков өзүнүн Хамзанын драмаларынын негизинде изилдеген эмоционалдук-баалоочу сөздөрдүн оң маанилик белгилерин туюндуруучу экспрессивдүү лексемалардын боектуулугуна карата салтанаттуу жана поэтикалуу сөздөр деп эки топко бөлүштүргөн. Эмоционалдуу оң жана терс маанилик белгилерди экспрессивдүү боекчолуу сөздөр менен байланышта караган. Профессор С. Давлетов кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги мүчөлөрдү субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү экендигин ачууга аракет жасаган: «...угармандардын (окурмандардын) эмоциясына таасир этет, сүйлөөчүнүн сезимин, кандай мамиледе экендигин туюнтат. Бул же тигил көрүнүштү, нерсени, кыймыл-аракетти... таасирдүү күчөтүп же өтө жогорулатып, же болбосо абдан төмөндөтүп билгизүү да ушундай каражаттарга мүнөздүү». [1, 78-б.] Субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү морфологиялык форма байыркы түрк (V – VII кылым), эски түрк (XI- XIV кылымдын 1 - жарымы) дооруна тиешелүү жазма (жат) эстеликтеринде да бар.

Мисалы, Г. Абдурахмонов, А. Рустамовдун «Қадимги туркий тил» (Ташкент, 1982) китебинде, байыркы түрк тилинде *-ақ (-ак), -қи (-ки), -чиқ (-чик), -ч* сыяктүү кичирейтүү жана эркелетүүнү уюштурган мүчө (*йўл – йўлак («сўқмоқ»), ўғлан – ўғланчиқ (йигитча), ата– атақи (отажон), ата—атач (отагина)*) бар экендиги көрсөтүлөт. [4, 104-б.]

Өзбек тилинде байыркы өзбек адабий тили (XIV кылымдын 2 - жарымы – XIX кылымдын 2 - жарымы) доору субъективдүү баалоо категориясын уюштуруучу форманын ар түрдүүлүгү жана маанинин көлөмүнүн кеңирилиги менен өзгөчөлөнүп турат.

Байыркы түрк тилдеринде да *-қина, (-гина, -гина)* мүчөсү менен субъективдүү баалоо формасы жасалган. Атап айтканда М. Кашгаринин «Дивани лугатит турк» эмгегинде *-қина (-гина, -гина)* мүчөсүндө кичирейтүү менен бирге эркелетүү маанисинин көрсөтүлүшү айтылат. Байыркы түрк тилинде (XI кылым) бул мүчөнүн *-қина (-кина)* түрүндө колдонулушу да жолугат. Мисалы: *ўғилқийа (ўғилча), қизқийа (қизча), арқийа* (кичкина киши), *ерқийа* (кичкина ер) [3, 184-185-б.]

Байыркы түрк тилинде эркелетүүнү билдирүүчү *-қи* мүчөсү да бар болгон. Мисалы, *отоқи* (отагина), *опоқи* (опагина, суюкли она) (*опоқи* сөзү азыр да колдонулат) сыяктуу. Бул мүчө азыркы тилде мүчөлүк абалын жоготкон. Ташкент диалектисинде *опоқи* сөзү жакындык, туугандыкты билдирүүчү тубаса сөз (тарыхый жактан туунду) катарында көрсөтүлөт.

-қина, (-гина, -гина) мүчөсүнүн зат атоочко жалганып, кичирейтүү, эркелетүү маанисин пайда кылышы туурасында А. Бахадырхандын «Шажараи турк» аттуу эмгегинде айтылган.

Ушул мүчөнүн байыркы жана эски түрк тилдериндеги формасы, анын грамматикалык жана семантикалык өзгөчөлүгү жөнүндө профессор А. Гуламов: «*-гина*» аффикси... Бул элемент байыркы жазууларда *-қийа, -кийа* түрүндө кездешет. Эски өзбек тилинде ал *-гина, -гина; -қина, -кина* формасында жолугат. Азыркы өзбек тилинде бул мүчөнүн негизги формасы *-гина*.

-гина аффикси кең мааниде кичирейтүү формасынын модификациясы болот. Биз жалпысынан, сүйлөмгө тиешелүү болгон *-гина* модалдык бөлүкчөсүн жана бир гана сөзгө тиешелүү болгон так ушул аффиксти өзгөчө белгилейбиз. Биринчи абалда чектөө,

экинчисинде кичирейтүү-эркелетүү аффикс катары көрүнөт. Азыркы өзбек тилинде бул эки маанини айырмалоо үчүн фонетикалык каражат пайдаланылат: чектөө, айыруу маанисиндеги **-гина** аффикси басымсыз, башка бардык абалда ал басымды сактайт. Анын жардамы менен предмет, белги жана аракеттин «субъективдүү баасы» (форма жасалышы) билдирилет. [5, 54-б.]

Эски түрк тилинде жана эски өзбек адабий тилинин корунда жолуга турган **-ан** мүчөсү эки түрдүү түшүнүктү билдирет: биринчиси – көптүк маани берүүчү мүчө; экинчиси – кичирейтүү, же эркелетүүнү уюштуруучу мүчө.

М. Кашгаринин «Дивани лугатит түркүндө»гү грамматикалык көрсөткүчтөрдө, Г. Абдырахманов, Ш. Шукуров тарабынан жазылган «Грамматикалык очеркте» да **-ан** көптүктүн грамматикалык каражаты катарында анализделген: *ўзлан иглашди, эран урнашди* сыяктуу. Бирок «Грамматикалык очеркте» *ўзлан, эран* сөзү жекеликти көрсөтүү үчүн да колдонулгандыгы айтылып, *ўзлан, эритти, қурч эрон* мисалдары келтирилет. «Индекс» тин 190 - бетинде *ўзлан* сөзү 1) жаш уул бала; 2) балдар катары түшүндүрүлөт. Демек, **-ан** мүчөсү эки функцияда: кичирейтүү, эркелетүү жана көптүктө колдонулгандыгы белгиленген. Бирок «Диван»дын өзүндө **-ан** мүчөсүнүн кичирейтүү маанисинде түшүндүрүлгөнүн жолуктурабыз: *ўзлан биликсиз* – ёш болада ақл йүк, *иккиз ўзлан* – эгиз бола (индекс, 141, 160).

-ан көптүк мүчөсү деп эсептелген учурда тутумунда *ўзлан, эран* сөздөрү болгон туюнтманын багындыруучу компоненти этиштин кош мамилесинин формасында, **-ан** жекелик деп эсептелген орунда болсо, этиш негизги мамилесинде жана жекелик формасында болот. Демек, *ўзлан, эрон* сөзүнүн жекелик же көптүктү көрсөтүшү аны менен байланышкан этиш аркылуу аныкталат, жекелик санда колдонулганда кичирейтүү-эркелетүү маанисин берет.

Азыркы өзбек тилинде **-он** (тарыхый **-ан**) мүчөсү «чонойтуу», «улуулукут» билдирүү» маанисинде келет. *Ўзлон* сөзү азыркы өзбек тилинде да негизинен жаш адамга карата, кээ бир учурда эркелетүү маанисин билдирүүчү каражаты катары да колдонулат. Мисалы: *Кеча дарвозангизни 20 ёшлар чамаси чиройли бир ўзлон тақиллатди. – Кечээ дарбазаңызды 20 жаштар чамасындагы сулуу бир жигит такылдатты. Ўзлоним, сен билан фахрланаман. – Уулум, сени менен сыймыктанам. Қиргизистоннинг ёш ўзлони ҳам космосга парвоз қилди, биз бу билан фахрланамиз. – Кыргызстандын жаш уулу да космоско чыкты, биз муну менен сыймыктанабыз.*

-чақ (**-чак**, **-чиқ**) мүчөсү эски түрк тилинде да, эски өзбек адабий тилинде да кичирейтүү жана эркелетүү формасы катарында келет: бақачук (баканын кичинекейи) [3, 246-б.] келинчак (келинчек – жаңы күйөөгө чыккан кыз).

Өзбек тилинде **-чак**, **-чоқ**, **-чиқ** морфемалуу *ўргимчак*, (жөргөмүш) *луччак* (шабдалынын бир түрү), *аргимчоқ* (селкинчек), *қўғирчоқ* (куурчак, кукла), сыяктуу сөздөр бар, алар азыркы өзбек тилинин эрежелери боюнча морфемага жана мүчөлөргө бөлүнбөйт. Бирок ошого карабай, жогорудагы сөздөрдүн тутумунда чынында кичирейтүү отенкасын бар экендиги сезилет.

Өзбек жана кыргыз тилдеринде аз өнүмдүү эсептелген, өзүнүн милдетин жана маанисин жоготкон айрым мүчөлөр да бар, ал азыркы өзбек жана кыргыз адабий тилдеринде өтө сейрек колдонулат. Кээ бирлерин, мисалы, **-как**: *эркак* (эркек), *қўрқоқ* (коркок), *жиккак* (кичинекей); **-гай**: *қудагай* (*кудагаый* – кыргыз тилинде активдүү сөз), **-чин**: *барчин* (бирдеме сала турган идиш) кичирейтүүнүн мүчөсү экендигин аныктоо үчүн диахроникалык мүнөздөгү изилдөөнү талап кылат.

Азыркы өзбек тилинде кичирейтүү маанисин билдирүүчү **-ак** мүчөсү да бар. Ал бир жагынан тажик тилинен кабыл алынган *мўйчинак* (*пинцет*), *гаштак* (көңүл ачуу), *даштак* (*талаа*) сыяктуу сөздөрдө; экинчи жагынан, нукура өзбекче *канизак* (хандын катындарына кызмат кылуучу жаш кыздар), *тугунчак* (кичинекей бирдемени салып байлап

коюлган түйүнчөк), *қирмизак* (эми кызарып бышайын деп калган кичинекей алма-кырмызак) сыяктуу сөздөрдүн тутумунда жолугат.

Аз өнүмдүү, бирок кичирейтүү оттенкасына ээ болгон бир нече мүчө бар, алар азыркы өзбек тилинде кээ бир сөздөрдө гана жолугат:

-ка мүчөсү: *Энди менинг йўлимни тўсма, йўлакда дуч келиб қолсанг, четланиб ўта олмайсан (Т. М.) – Эми менин жолумду тоспо, тосмодо жолугуп калсаң қапа болбойсуң.* – Бул сүйлөмдө **йўлакда** сөзү кичинекей, өтө албай турган, тайгак жерди билдирет.

-кай мүчөсү: *Болакай ана бу уйдан сув олиб чиқиб бер, чанқадим. (Т. М.) –Тигил үйдөн суу алып чыгып берчи, балакай, суусадым.* Бул сүйлөмдө **болакай** сөзү кичинекей, жаш балага карата суранычты билдирип жатат.

Илгери кеңири колдонулган, кичирейтүү, эркелетүү, урматтоо маанисин билдирген мүчөлөр арбын, бирок азыркы өзбек адабий тилинде дээрлик жолукпай калгандары да бар. Мисалы, *(а)ч* мүчөсү «Дивани лугатит түрктө» төмөнкүчө мааниге ээ: *ўғулич, улич* (ўғилча), *атач ўғул* (өзүн чоң кишидей көрсөткөн бала), *анач* (эне кыз), (атап айтканда, өзүнүн зиректиги, акыл-эси менен бардыгынын энесиндей эсептелүүчү жаш кыз), *экач* (зирек кыз), *бекач* (шахзаада).

Өзбек тилинде (кыргыз тилинде да) субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү формалар сүйлөөчүнүн объективдүү коомго оң же терс мамилесин берүү милдетин аткарат.

Жеке мамиленин, кичирейтүү, эркелетүү, урматтоо, кемсинтүү, күчөтүү маанисин түрдүүчө мүчөнүн жардамы менен көрсөтүлүшү өзбек тилинде кеңири таралган. Мисалы, *қизча, йигитча, келинчак (келинчек), қўзичоқ (козу), тойча (кулунчак), моюнчак (дүмүрчөк)* сыяктуу сөздөрүндөгү *-ча, -чак, -чоқ* мүчөлөрү кичирейтүү маанилерин билдирсе, *болагина (кичинекей бала), укажон (уни), холажон (тай эже), тоғажон (тайаке), акахон (байке, байаке),* сөздөрүндөгү *-гина* мүчөсү көп учурда эркелетүү жана кээ бир учурда кемсинтүү маанисинде да келе берет. Демек субъективдүү баа берүү формасын кичирейтүү, эркелетүү жана урматтоо маанисин билдиргенине байланыштуу эки топко бөлүүгө болот. Өзбек тилинде субъективдүү баалоону билдирүүнүн үчүнчү түрү да бар: ал *-лар* кошумчасын тууган-урукту билдирүүчү сөзгө таандык мүчөсүнөн кийин жалгоо менен жасалат:

Өзбек тилинде: *онамлар, опамлар, дадамлар, акамлар, тоғамлар.*

Кыргыз тилинде: *апамдар, эжемдер, атамдар, агамдар, тайкемдер.*

Мындай жол менен жасалган сөздөрдө кошумча *-лар* уландысы урматтоо маанисин билдирүүчү форма катары каралышы керек. (Кыргыз тилинин кээ бир говорлорунда да *эжемдер, атамдар, агамдар* деп айтылып жүрөт.) Мындай топторго бөлүштүрүү бир жагынан туура, себеби субъективдүү баалоочу форма өзүнүн ичинде речтик чөйрө, интонация, пикирдин кимге арналгандыгы менен дагы ар түрдүү маани пайда кылуу же айрым форма: кичирейтүү, эркелетүү, кемсинтүү, урматтоо маанисин билдирүүсү мүмкүн. Мисалы, *дўндиқча (-), келинчак (келинчек)* тибиндеги сөздөр кептик жагдайга ылайык кичирейтүү да, эркелетүү, урматтоо да маанисин билдире алат. Субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү форма жалгыз кичирейтүү, эркелетүү жана урматтоо маанисин гана билдирбейт, мындан башка сезим (мамиле) маанисинин келип чыгышына да катышат. Модалдык маани сүйлөөчүнүн жашы, коомдогу орду жана ал ким жөнүндө сүйлөгөндүгү менен өзгөрүшү мүмкүн. Ошентип, субъективдүү баалоо категориясынын формасын билдирген маанисине карап жогоруда бөлүштүрүлгөн топторго чек коюу мүмкүн эмес. Айрыкча кичирейтүү жана эркелетүү мааниси бири-бири менен өтө жакын болгондуктан, аны бири-биринен чектөө кыйын. Ал контексте гана билинет.

Субъективдүү баалоо категориясы сөздүн лексикалык маанисин өзгөртүп жибербейт: *(ўргамчак (жөргөмүш), қўғирчоқ (куурчак), кўрпача (көрпөчө), богча (жаши балдар ойной турган жер))* сыяктуу сөздөрдөн сырткары, өзөктө билдирилген мааниге

кошумча (коннотатив) маани киргизет, атап айтканда, китеп жана китепче эки сөз болсо да, негизинен бир гана предметти (китепти) билдирет.

Субъективдүү баалоону билдирүүчү формада стилдик боек ачык- айкын сезилет. Ошон үчүн жазуучулар жана акындар образ жана персонаждын мүнөз өзгөчөлүгүн ачууда, алардын речин өзүнө индивидуаллаштырууда субъективдүү баалоо формасына кайрылышат. Субъективдүү баалоо формасы көбүрөөк көркөм жана сүйлөшүү речи үчүн мүнөздүү тилдик бирдик болот.

Корутундулап айтканда, субъективдүү баалоо маанини билдирүүчү форма жана анын маанилик алкагы өзбек тилинин жана кыргыз тилинин өнүгүү мезгилинде өзгөрүп бара жатат, алардын көпчүлүгү азыркы күндө эки тилде тең архаизмге өткөн, кээ бирлери доордон доорго өтүп, лексикалык морфема тутумунда синтездешип, бөлүнбөс бүтүнгө айланып калган.

Субъективдүү баалоочу маанини пайда кылуунун фонетикалык, лексикалык, лексика-грамматик өзгөчөлүгү да бар, бирок өзбек тилинде субъективдүү баалоо мааниси негизинен морфологиялык жол менен, атап айтканда, сөздүн негизине субъективдүү баалоо маанисин билдирүүчү ар түрдүү мүчө жалгануу менен туюндурулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. -Фрунзе: Мектеп, 1980. 78- б.
2. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. -М., 1957, С.
3. Кашгари М. Дивани лугатит турк. 3-том,184-185-б.
4. Рустамов А. Қадимги туркий тил. -Ташкент, 1982, 349-б.
5. Фуломов А.Ф. Республика олий мактабларида ўзбек тилшунослиги дисциплиналари. - Т., 1969.Б.54-б.